

KÂSİM RESSÎ VE *MECMÛU KÛTÛB VE RESÂİLİ*

Mehmet ÜMİT

Abstract

al-Qâsim al-Rassî and his book called *Majmûu kutub and rasâil*

al-Qâsim al-Rassî (246/860) is the first person who formed the principles of Zaydî Sect. His instruction activities in al-Rass have constituted a new identity i.e. Zaydî identity. Thoughts in his Works had been adopted later Zaydis -however there have been some differentiations- in following times. In this article we want to give knowledge about importance of al-Qâsim al-Rassî in Zaydî Sect and contents of *Majmû* which is constituted of his epistles. Opinions of in this epistles have played an important role in the formation of following Zaydî thought. al-Qâsim al-Rassî also have influenced the Zaydis following him.

Key Words: al-Qâsim al-Rassî, *Majmû*, Zaydî, Nasâra, Ibnu'l-Muqaffâ, Masâil, imâma, tawhid.

Giriş

Herhangi bir konuyu bilimsel yöntemlerle araştırmanın belli kuralları vardır. Bu bağlamda İslam Mezhepleri Tarihi alanında herhangi bir fırka mensubunu ele alırken bazı hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Bunlardan biri, incelenen mezhep mensubunu ve fikirlerini, öncelikle varsa kendi eserlerinden yola çıkarak ortaya koymaktır. Bu durum, hem ilgili şahıs hakkında daha sağlıklı bilgiler edinmemiz hem de söz konusu mezhebin fikrî gelişim sürecinin ortaya konması açısından büyük önem arz etmektedir. Ancak ilgili şahıs veya şahıslara ait eserlerin yazma oluşu, yaşadığımız yerden çok uzakta olması ve onları temin edememe gibi hususlar, söz konusu şahsın kişiliği ve fikirleri hakkında sağlıklı bilgi elde edebilmemizi zorlaştırmaktadır. Onun için öncelikle yazma halinde bulunan eserlerin bir an önce neşredilmesinde büyük fayda görmekteyiz.

Mezhepler Tarihi alanında kaleme alınan mevcut eserlerinin büyük kısmı hala daha yazma halinde olan gruptardan biri de, Zeydilerdir. Ancak onlara ait kitaplar da hızla neşredilmeye devam etmektedir. el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî'nin *Mecmûu Kûtüb ve Resâilî*, bu çerçevede yayınlanan eserlerin başında gelmektedir. Biz bu makalemizde, el-Kâsım er-Ressî'nin söz konusu eseri, içerisinde yer alan risalelerin muhtevası ve Kâsım'ın Zeydiyye açısından önemini ele alacağız.

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi Hitit İlah. Fak., İslam Mezhepleri Tar. öğretim üyesi.

1. el-Kâsım er-Ressî

Tam künyesi Ebu Muhammed el-Kâsım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. el-Hasan b. Ali olan Kâsım Ressî, 169/785 yılında Medîne'de doğdu. Zeydî biyografi kaynaklarında onun gençlik yılları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak o, muhtemelen çocukluğunu Medîne'de geçirdi ve 199/815'ten önce Mısır'a gitti. 211/826 yılına kadar orada kaldı. Onun Mısır'a gidiş nedeni belirsizdir. Ancak Zeydî kaynaklarda, kendisine biat edecek yeni taraftarlar toplaması için kardeşi Muhammed tarafından gönderildiği ifade edilse de, diğer kaynaklar Mısır'da onun bu taraftar toplama misyonuyla ilgili herhangi bir bilgi vermezler. Kâsım'ın, dinî faaliyetlerde bulunmak ve diğer din mensuplarının fikirlerini araştırmak gibi faaliyetlerinden bahsedilmekle birlikte onun Mısır'da bir isyan hazırlığı içinde olduğu bilgisi pek ihtimal dâhilinde gözükmemektedir.

Kâsım, on yılı aşkın bir süre Mısır'da kaldı ve sonra da oradan ayrılarak Medine yakınlarındaki er-Ress'e yerleşti. Burada, çeşitli bölgelerden gelen taraftarlarına görüşlerini aktararak fikirlerini yaymaya çalıştı. Nitekim onun bu çabaları, Hasan b. Zeyd'e de etki ederek, onun tarafından 250/864 yılında Taberistan bölgesinde Zeydî bir devletin kurulmasına zemin hazırladı. Ress'de görüşlerini yaymakla geçirdiği yaşamı, 246/860 yılında yine aynı yerde sona erdi.

Kâsım Ressî, Mu'tezile kelâm ekolüne paralel fikirler öne sürmesiyle dikkat çeker. O bu doğrultuda, geç dönem Yemen Zeydîleri'nin Mu'tezilî doktrinleri benimsemesine zemin hazırlayan pek çok eser kaleme almıştır. Bunların önemli bir kısmı Zeydî öğretiyeye ilişkin olmakla birlikte, bazıları filozoflar, Hıristiyanlar, Maniheistlere karşı diğer bir kısmı ise Müslümanlar arasında yer alan Müşebbihe, mülhidler ve zalimlere karşı kaleme alınmıştır.¹ Söz konusu eserlerin büyük bir bölümü, aşağıda ele alacağımız Kâsım'ın *Mecmû* isimli eseri içinde yer almaktadır.² Ancak ona geçmeden önce Kâsım Ressî'nin Zeydiyye için önemine kısaca değinmekte fayda vardır.

2. el-Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye Açısından Önemi

Kâsım Ressî'den önceki ve çağdaşı Zeydîler her ne kadar kelâmî konularda çeşitli görüşler ileri sürmüş olsalar da, Zeydî anlayışı ilk sistematize

- 1 Eserleri hakkında bk. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve el-Kâsım er-Ressî*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, ss. 169-177.
- 2 Kâsım Ressî'nin hayatı ve görüşleri hakkında bkz. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim b. el-Hasan b. İbrahim b. Muhammed b. Süleyman b. Davud b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hasenî (353/964), *el-Mesâbil*, thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Havsi, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1422/2002, ss. 555-566; Ebû Tâlib Nâtik bi'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyin b. Hârûn el-Hârûnî el-Hasenî (424/1033), *el-İfâde fî târîhi eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Muhammed Yahya Salim İzân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemânîyye, Sa'de 1417/1996, 114-127; Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 163-169, 195-215; Wilferd Madelung, "al-Rassî al-Kâsım b. İbrâhîm", *EI(2)*, Leiden 1994, c. VIII, 453.

eden Kâsım b. İbrahim er-Ressî (246/860)'dir.³ O, Zeydiyye mezhebi kurucuları arasında sayılır ve sıralamada Zeyd b. Ali'nin hemen sonrasına konulur.⁴ Kâsım'dan başlayarak daha sonraki Zeydî öğretide akıl öne çıkarılmış ve mezhep esasları özellikle tevhid, adalet, el-va'da ve'l-vaîd ilkeleri Mu'tezile'ye benzer şekilde tasnif edilmiştir.⁵ Kâsım'ın bu esasları, Zeydîlerin Taberistan ve özellikle Yemen'de iktidara gelmelerinden sonra bazı değişikliklerle birlikte geliştirilerek devam etmiştir.

Kâsım Ressî, özellikle Mısır'da bulunduğu yaklaşık on yılı aşkın sürede sadece İslam'ı ve Müslüman grupları değil aynı zamanda Hıristiyanlık, Senevilik, Maniheizm gibi diğer din ve felsefeleri de inceleme fırsatı bulmuş ve bu doğrultuda aşağıda değineceğimiz onlara ilişkin bazı risaleler kaleme almıştır. Medine yakınlarındaki Ress'e yerleştikten sonra da sistematize ettiği Zeydî anlayışı ve eserlerinde ortaya koyduğu görüşlerini, başta Taberistan ve Yemen olmak üzere İslam coğrafyasının çeşitli yerlerinden gelen insanlara öğretme faaliyetine girişmiştir. Yani fikirlerini teoride bırakmamış, onları Müslümanlar arasında bizzat yaymaya çalışmıştır. Dolayısıyla bu yönüyle onun yeni bir kimlik inşasına girişmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Kâsım'ın bu çabaları, Taberistan ve Yemen Zeydiliğinin teorik altyapısının oluşumuna büyük katkı sağlamıştır. Onun gayreti pratik açıdan da meyvesini vermiş ve vefatından kısa bir süre sonra önce Taberistan sonra da Yemen'de iki Zeydî devlet kurulmuştur.

Özellikle torunu Hâdî ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin tarafından kurulan Yemen Zeydî Devleti ile Hasan b. Zeyd tarafından kurulan Taberistan Zeydî Devleti'nin oluşumunda Kâsım Ressî'nin görüşlerinin etkisi büyük olmuştur. Dahası onun ortaya koymuş olduğu mezhebi esaslar, bazı değişim ve gelişmelerle birlikte günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Kâsım'dan sonra gelen Zeydî âlimlerin mezhep esaslarına ilişkin eserlerine bakınca bu durum daha iyi anlaşılmaktadır. Söz konusu Zeydî âlimlerin, mezhep esaslarını ona benzer şekilde tasnif etmeleri ve görüşlerine sık sık atıfta bulunmaları da, onun Zeydilik açısından taşıdığı önemi ortaya koyar. Örneğin Yemen Zeydî Devleti'nin kurucusu ve aynı zamanda torunu olan Yahya b. el-Hüseyin'in *Usûliddîn* adlı risalesindeki mezhep esaslarının ilk üçü, Kâsım Ressî'nin beş esasının ilk

3 Kâsım, İslam dininde beş esası bilmeyenin dalalette ve cehalette olduğunu belirtir. E. Griffini, bu beş esasın yer aldığı metni yayınlamıştır. Bkz. E. Griffini, "Lista dei mss. Arabi n. F. Della Bibl. Ambrossiana di Milano", *RSO VIII*, 605-6. Bu beş esasın Türkçe çevirisi için bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 161-2.

4 Zeydiyye'nin kurucuları ve Zeydî ricâlinin tasnifi ile ilgili olarak bkz. Ali Abdulkerim Fudayl Şerefuddîn, *ez-Zeydiyye: nazariyye ve tatbîk*, Amman 1985, 16-18.

5 Ancak, daha sonraki Zeydî âlimler içerisinde bu Mu'tezilî etkiden rahatsız olup, ona karşı koynlar da olmuştur. Bkz. Ebû Abdullah el-Alevî, *Kitâbu'l-Câmi' el-kâfi*, San'a Mektebetü'l-Garbiyye, No: 1087-1091, 1208; Ebû Abdullah Nûruddîn Hamîdân b. Yahya Hamîdân el-Hasenî, *Mecmûu's-Seyyid el-Îmâm Ebî Abdullah Nûreddîn Hamîdân b. Yahya Hamîdân el-Hasenî*, Abdüsselâm Abbâs el-Vecih'in hususi kütüphanesinde bulunan yazmanın fotokopisi, v. 1-300; Ahmed Mahmud Subhî, *Fî İlmi'l-Kelam*, I-III, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1991, III, 315-343.

üçüyle aynıdır.⁶ Ayrıca Hâdî'nin oğlu Muhammed b. el-Hâdî (ö. 310/922)'nin belirttiği ilk üç esas da (tevhid, adalet, el-va'd ve'l-va'id), yine Kâsım'ın ilk üç esasıyla aynıdır.⁷

Kâsım Ressî'nin ilk üç esasına paralel başlıkları, daha sonraki Zeydilerden Yahya b. Hamza (ö. 749/1344)⁸ ve Kâsım b. Muhammed (1029/1620)⁹ gibi yazarlarda da görürüz. Zeydî âlimlerin usûlüddine ilişkin eserlerine bakıldığında, Kâsım Ressî'nin mezhep esaslarına benzerlikler açıkça görülür. Zaten kendisinden sonra gelen Zeydiler, eserlerinde onun fikirlerine sıkça atıflarda bulunmuşlardır. Nitekim Kâsım'ın Zeydilik ve İslam düşüncesi açısından önemini fark eden Müslüman ve Müslüman olmayan araştırmacılar, onunla ilgili pek çok kitap ve makale çalışması yapmışlardır. Bunlardan ilk akla gelenler şunlardır:

1-İslam dünyası dışında yapılan çalışmalardan biri olan Wilferd Madelung'un *Der Imâm al-Qâsim ibn İbrâhîm und Glaubenslehre der Zaiditen* adlı eseri, Zeydî akidesini ve Kâsım Ressî'nin görüşlerini ele almakta ve zaman zaman onun görüşlerinin Mu'tezile ile mukayesesini yapmaktadır.¹⁰ Madelung, bu kitabı dışında Kâsım hakkında "Kâsım b. İbrâhîm ve Mu'tezililik"¹¹ ve "Kâsım b. İbrâhîm ve Hıristiyan Teolojisi" başlıklı iki makale de yayınlamıştır.¹²

2-Binyamin Abrahamov'un *The Theological Epistles of al-Kâsim ibn İbrâhîm* adlı doktora tezi: Bu kitap, Kâsım'ın kelimî eserleri üzerine yapılmış bir çalışma olup burada, onun görüşlerini Mu'tezilî görüşlerle mukayese eder.¹³ Abrahamov, söz konusu eseri dışında, Kâsım Ressî'den neşrettiği risalelere yazdığı uzun girişlerde de, onun görüşlerine ayrıntılı olarak yer verir.¹⁴ Abrahamov'un

- 6 Hâdî ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî (298/910), *Kitâbu Usûli'd-Dîn akîdetü ehli'l-beyti't-tâhîrîn*, (amlf, *Mecmûatu resâil-i Hâdî ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin*, Menşûrâtu Ehli'l-Beyt li'd-Dirâseti'l-İslamiyye, Sa'de 2001, 191-6. Burada ortak olan ilk üç esas, tevhid, adalet, el-va'd ve'l-va'id'dir. Yahya b. el-Hüseyin'in bu risalesi, önemi ve Türkçe çevirisi için bkz. Mehmet Ümit, "el-Hâdî ile'l-Hak ve Usûlü'd-Dîn Adlı Risalesi", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/2, VI/12, 119-141.
- 7 el-Murtazâ li Dinillâh Muhammed b. el-Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî (310/922), *Kitâbu'l-Usûl*, thk. Abdullah b. Hammûd el-Izzî, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Sa'de-Ammân 1421/2001, ss. 29-36.
- 8 Yahya b. Hamza (749/1344), *el-Meâlimu'd-diniyye fi'l-akâidi'l-İlâhiyye*, thk. Seyyid Muhtâr Muhammed Ahmed Haşâd, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut 1988.
- 9 Kâsım b. Muhammed (1029/1620), *Kitâbu'l-Esas li akâidi'l-ekyâs*, thk. İsa Doğan, Samsun 1998.
- 10 Wilferd Madelung, *Der Imâm al-Qâsim ibn İbrâhîm und Glaubenslehre der Zaiditen*, Berlin 1965.
- 11 Wilferd Madelung, "Qâsim ibn İbrâhîm and Mu'tazilism", *On Both Sides of al-Mandab: Ethiopian, South-Arabian and Islamic Studies*, vol. II (Stockholm 1989), 39-48.
- 12 Wilferd Madelung, "Qâsim ibn İbrâhîm and Christian Theology", *ARAM*, (1991) vol. III:1-2, 35-44.
- 13 Bkz. Binyamin Abrahamov, *The Theological Epistles of al-Kâsim ibn İbrâhîm*, (Basılmamış Doktora tezi-İbranice) Tel Aviv University 1981. Tezin İngilizce özeti I-XVII.
- 14 Bkz. Ebû Muhammed Kâsım b. İbrâhîm, b. İsmail er-Ressî (246/860), *al-Kâsim b. İbrâhîm on The Proof of God's Existence Kitâb ed-Delil el-Kebîr* (İngilizce çevirisiyle birlikte), Giriş ve notlarla İngilizce'ye Çev. Binyamin Abrahamov, E. J. Brill, 1990, Abrahamov'un Giriş'i, 1-60; *Anthropomorphism & Interpretation of the Qur'ân in The Theology of al-Qâsim ibn İbrâhîm Kitâb al-Mustarshûd*, (İngilizce çevirisi Giriş ve notlarla birlikte) thk. Binyamin Abrahamov, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln 1996; *Mes'eletü't-Taberiyyeyn*, "The Tabaristânis' Question", İngilizce çevirisi ve notlarla birlikte thk. Binyamin Abrahamov, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XI (1988), 16-54. Arapça metin 48-54.

bunlar haricinde Kâsım b. İbrâhîm'in imâmet anlayışı¹⁵ ve nizam deliline ilişkin iki makalesi daha bulunmaktadır.¹⁶

Ülkemizde Kâsım Ressî hakkında yapılan çalışmalar arasında şunları sayabiliriz: Resul Öztürk tarafından yapılan *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı* başlıklı çalışma.¹⁷ Burada Kâsım Ressî ve onun kelâmî görüşleri, kelâmî metodu, bilgi kaynakları, klasik kelimeler konularını ele alışını gibi konular işlenmiştir.

Tarafımızdan yapılan "Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî" başlıklı doktora çalışmasında ise Kâsım Ressî'ye ilişkin olarak, yaşadığı sosyo-politik ortam, görüşleri, Mu'tezilî görüşlerle mukayesesi, iki mezhebin etkileşimindeki yeri gibi konular incelenmiştir.¹⁸

Kâsım er-Ressî hakkında bu şekilde kısa bir bilgilendirmeden sonra, temel görüşlerinin içerisinde yansıtıldığı aşağıdaki risalesine geçebiliriz.

3. Mecmûu Kütübî ve Resâilî'l-İmâm el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî

Muhtelif konulardaki risalelerden oluşan *Mecmû'u* derleyen Abdülkerim Ahmed Cedbân, Kâsım'ın bu eserini, içinde geçen ayetleri tespit, hadisleri tahric ederek, bilinmeyen kelime ve terkipleri açıklayarak ve bir takım notlar ilave ederek iki cilt halinde neşretmiştir. Eserin sonuna ilave edilen kitap, konu, hadis ve isim fihristleri, onu oldukça kullanışlı hale getirmiştir.

Abdülkerim Ahmed, *Mecmû'u*yu tahkik ederken Yemen'de bulunan dört yazmadan yararlanmışır.¹⁹ Eserdeki risale ve kitapların sıra tertibini kendisi yapmıştır. Nâşir, bu tasnifi yaparken önce filozoflar, mülhidler ve zındıklar gibi dinî olmayan gruplarla olan tartışmalarını içeren kitaplara; sonra Nasâra gibi semâvî dinlere; daha sonra ise Müşebbihe, Mücessime, Kaderiye, Cebriye, Râfida ve Râfizîlerin gulâtı gibi Müslüman kökenli fırkaları konu alan çalışmalara yer vermiştir. Geriye kalanları ise Zeydiyye'nin mezhep esasları olan beş esasa (usûlû hamse) göre; tevhid, adl, imâmet, sonra cihad ve zalimleri terk, hikmet ve edeb, zühd ve öğütler/uyarılar, taharet ve namaz, genel konular şeklinde tasnif etmiştir.²⁰

Tahkik işini yedi yılı aşkın bir sürede tamamladığını ifade eden Cedbân,²¹ Kâsım Ressî'yi tanıtmak ve eser içindeki kitap ve risalelerin ona ait olduğunu

15 Binyamin Abrahamov, "al-Kâsım ibn İbrâhîm's Theory of the Imamate", *Arabica*, XXXIV, (1987), ss. 80-105.

16 Binyamin Abrahamov, "al-Kâsım ibn İbrâhîm's Argument from Design" *Oriens*, c. 29-30, Leiden 1986, ss. 259-284.

17 Resul Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, Ahenk Yayıncılık, Van 2008.

18 Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve el-Kâsım er-Ressî*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

19 Bu yazmalarla ilgili bilgi için bkz. Mukaddimetü't-tahkik, 175-177.

20 Bkz. Mukaddimetü't-tahkik, 174.

21 Bkz. Mukaddimetü't-tahkik, 172.

ortaya koymak için uzunca bir Mukaddime yazmıştır. *Mecmû* içinde yer alan kitap ve risalelerin Kâsım Ressî'ye ait olduğu hususuna, senet zincirini, yazarın bu eserinde kendi asrında yaygın olan istihlâhları kullanmasını, yazardan sonra gelen âlimlerin ona ait bu eserdeki kitap ve risalelerden alıntılar yapmalarını ve onların isimlerini vermelerini delil olarak getirir. Ancak bu hususta çağdaş bazı bilim insanları tarafından öne sürülen olumlu ve olumsuz görüşlere değinmez.

Mecmûu kütüb ve resâil'deki bir kısım risaleler, daha önce bazı bilim insanları tarafından müstakil olarak neşredilmişti. Bu neşirlere eserdeki risaleleri kısaca tanıtırken işaret edeceğiz.

Nâşirin, söz konusu eser içinde yer alan risalelerin, Almanya Berlin, İtalya Ambrossiana, İngiltere British Museum'da bulunan yazma nüshalarından²² yararlanmamış olması ve yine bu kitapta geçen bazı risalelerin otantikliğiyle ilgili olarak çağdaş bilim insanları tarafından öne sürülen olumlu ve olumsuz yöndeki iddiaları ele alıp değerlendirmemiş olması bir eksiklik olarak gözükmektedir. Bununla birlikte yazma halinde bulunan böyle bir kitabın neşredilmiş olması ise konuya ilişkin bilimsel çalışmalar açısından oldukça önemlidir.

Kâsım Ressî'nin kitap ve makalelerinden oluşan *Mecmûu Kütüb ve Resâil* adlı eser, Zeydiyye mezhebinin inanç esaslarının teşekkül ve gelişim süreci, yazarın yaşadığı dönemdeki kelâmî tartışmalar, entelektüel birikim vb. hususları ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Diğer taraftan Zeydîlerin günümüze kadar ulaşmış ilk kaynak eserlerinden olması yönünden de ayrı bir öneme sahiptir. Dolayısıyla bu kitap, Zeydiyye mezhebini araştırarak olan bilim insanları için vazgeçilmez bir kaynak niteliğindedir. *Mecmû*'un dikkat çeken en önemli özelliklerinden biri, Kâsım Ressî'nin tartışma ve delillendirmelerinde genellikle önce akla sonra da Kur'an'a dayanmış olmasıdır.

Bu genel değerlendirmelerden sonra *Mecmû* içinde yer alan kitap ve risalelerin isimleri ve kısa içeriklerini vermek, araştırmacılara eser hakkında fikir vermesi açısından yararlı olacaktır. Nâşirin tasnifine göre *Mecmû*'da kitap ve risale olarak toplam 31 metin yer almaktadır. Bunlardan birinci ciltte yer alanlar sırasıyla şunlardır:

3. 1. ed-Delîlü'l-kebir (ss. 191-255)²³: Kâsım Ressî bu kitabında, insan tecrübelerinden yola çıkarak, Allah'ın varlığı, birliği, dünya ve içindekilerin

22 Bu risalelerin ilgili kütüphanelerdeki kayıtlarıyla ilgili olarak bkz. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî*, (Basılmamış Doktora tezi) AÜSBE, Ankara 2003, ss. 170-177.

23 Bu kitap, daha önce Binyamin Abrahamov tarafından beş yazmaya dayanarak tahkik edilmiş, İngilizce çevirisi, giriş ve notlarla birlikte neşredilmiştir. Bkz. *Al-Kâsım b. İbrâhîm on The Proof of God's Existence Kitâb ed-Delîl el-Kebîr*, tahkik ve Giriş ve notlarla İngilizce'ye çev. Binyamin Abrahamov, E.J. Brill 1990. Ayrıca Hanefî Abdullah, Kâsım Ressî'nin bir diğer çalışması olan *er-Redd ale'l-mülhid*'le birlikte yayımlamıştır. Bkz. *Ed-Delîlü'l-kebir fi'r-redd ale'z-zarâdika ve'l-mülhidin ve yelîhi'r-redd ale'l-mülhid ve münazara*, tahk. İmam Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.

Yüce Allah tarafından yaratılmış olduğunu ispata girişir. Bu bağlamda düzen delilini kullanır. Bu delil çerçevesinde dünya ve içindekilerin yaratılmış olduğuna dair pek çok işaret olduğunu, üretilen-yapılan her bir şeyin üreticisi-yapıcısı olması gerektiğini, zira işaretlerin mükemmel olmasının, eşyayı hikmetli ve mükemmel yapan bir yaratıcının olmasını, bu yaratıcının da ancak Allah olabileceğini ifade eder. Kâsım, bu delillendirmesini iki aşamada yapar: Yaratmanın açık işaretlerine göre dünyanın yaratılmış olduğunu ortaya koyduktan sonra işaretlerin mükemmel oluşundan yola çıkar ve dünyayı yaratanın Allah olduğu sonucuna ulaşır.²⁴ O burada Allah'ın varlığını, doğrudan dünyadaki işaretlerden hareket ederek ispat eder. Söz konusu işaretler, dünyanın sadece yaratıldığına değil, aynı zamanda onun yönetilip, idare edildiğine de delalet eder. Ona göre mükemmel olan ve insanın faydasını hedefleyen bu idare ve yönetim, sadece Allah'ın idaresi ve yönetimi olabilir.

Kâsım, insanın, bu dünyada meydana gelen şeylerde bir gayenin olduğunu, dünyadaki her bir şeyin boşu boşuna, abes olarak değil hikmetle yaratıldığını ve insanın gözetildiğini kavrayacağını ifade eder. Sonra bunu yapanın da ancak hikmetli bir yaratıcı yani Allah olabileceği sonucuna ulaşır ve bunu örneklerle delillendirir.²⁵ Dolayısıyla burada dünyanın yaratılmış olduğunu, Allah'ın varlığı ve birliğini "gaye" ve "düzen" delilleriyle ortaya koymaya çalışır. Ayrıca Kâsım, dünyada mükemmel-mükemmel olmayan, yüksek-alçak ve benzeri farklı durumların eşyada olması, onları tahsis eden birinin varlığının gerekliliğini, aksi taktirde bütün eşyanın birbirine eşit olacağını ifade ederek, Allah'ın varlığını ispatta tahsis delilini de kullanır.²⁶

3. 2. ed-Delilü's-sağîr (ss. 257-290) ve 3.Münâzara mea'l-mülhid (ss. 291-318): Yazar bu iki risalede Allah'ın varlığını, birliğini, kainat ve içindekilerin yaratılmış olduğunu spekülatif bir tarzda ispata girişir. *Münazara mea'l-mülhid* isimli eserde bu ispatı, ismini belirtmediği bir filozofla tartışma çerçevesinde işler. Burada kumun-zuhur nazariyesi, varlıkların ve evrenin yaratılmasıyla fesadı, Allah'ın peygamber göndermesinin hikmeti gibi hususları inceler.

Kâsım *Kitâbu delilü's-sağîr*'de dünyanın yaratılmış olduğunu üç delil vasıtasıyla ortaya koymaya çalışır:

1. Değişiklikler Delili: Dünyada meydana gelen değişikliklerin onun muhdes olduğunu ispat ettiğini, söz konusu değişikliklerde gözlemlenen kudret, lütuf ve ihtiyarın, onları ihdas eden kendileri dışında birinin varlığına işaret ettiğini ifade eder. O bu değişikliklerin dünyanın muhdes olduğuna nasıl de-

24 Binyamin Abrahamov, *Delilü'l-kebir (al-Kâsım b. İbrâhüm on the Prof of God's Existence Kitâb al-Dalil al-Kabir*, İngilizce çevirisi ve notlarla birlikte yay. Binyamin Abrahamov, E.J. Brill, Leiden 1990)'e yazdığı Giriş, ss. 7-8.

25 Binyamin Abrahamov, *Delilü'l-kebir*'e yazdığı Giriş, ss. 8-9.

26 Binyamin Abrahamov, *Delilü'l-kebir*'e yazdığı Giriş, 10.

lalet ettiğini *Kitābu'r-redd ale'l-mülhid*'de ortaya koyar. Ona göre Hac Suresi 22/5 ayetinde ifade edilen değişiklikler (yani insanın önce topraktan, sonra meni damlasından, sonra kan pıhtısından, sonra mudğadan, yaratılması) ezeli olsaydı, ezeli olanların varlığının sonu olmadığından onların hepsinin eşzamanlı var olması gerekirdi. Ancak bunların eşzamanlı olarak var olması mümkün değildir. Toprak meniye, meni kan pıhtısına vb tekaddüm ettiğinden onların muhdes olması gerekir.

2. Terkib Delili: Dünyada cisim ve cisim olmayan şeyler olduğunu, cismin terkib ve telif maruz olan bir suretten hali olmadığını görürüz. Dolayısıyla ona bir şekil veren ve terkib eden olmalıdır. Zira şekil verensiz bir şekil, yazar-sız bir kitap, ustasız bir bina bulamayız. Sonra cisme şekil verildiği ve terkib edildiği için onun muhdes olduğunu biliriz. Cismi olmayanlar da cisim dışında bir yerde olamayacaklarından onlar da muhdestir. Bir cisim de onu muhdes kılan biri dışında var olamaz, o da Allah'tır.

3. Arazlar Delili: Bu delil de, arazların muhdes olduğu, arazlardan bağımsız olmadığından dolayı cismin de muhdes olduğu ifade edilir.²⁷ Kâsım bunu, doğrudan araz-cevher terimlerini kullanmaksızın ifade eder: Dünya, cisim ve cisim olmayanlardan meydana gelir. Cisim, hareket ve sükûndan bağımsız değildir. Onların her ikisi de muhdes olduğundan cisim de muhdes olmalıdır. Hareket ve sükûnun her ikisi de muhdestir. Zira mesela hareket kadim olsaydı, cisim hareket eder ve sükûn halinde olmazdı. Oysa biz cismi bazen hareket eder, bazen de sükûn halinde bulmaktayız. Bu da onların muhdes olduğuna delalet eder. Ayrıca cismi olmayan hâdis dışında var olmadığından onun muhdes olması en uygun olandır.

Daha sonra Kâsım, diğer risalelerde de açıkça ifade edilen *el-İstidlâl bi's-şâhid ale'l-gâib* prensibi çerçevesinde Allah'ın varlığını ortaya koyar: Yazarsız bir kitap olamayacağı gibi muhdes olan bu dünyayı da bir ihdas edenin olması gerekir. Varlıklar içinde en mükemmel olan insan kendi kendine meydana gelemez ve durumunu değiştiremez. Dolayısıyla onu bir ihdas eden vardır. Varlıkların en mükemmelinin durumu bu olursa diğerleri zaten bir muhdise ihtiyaç duyar. Bu muhdise de ancak Allah'tır.²⁸

4. er-Redd ale'z-zındik ibni'l-Mukaffâ (ss. 319-385)²⁹: Bu risalede, temsilcisinin İbnü'l-Mukaffâ olduğu düalizmi yani nur ve zulmetten oluşan iki

27 Arazlar deliliyle ilgili olarak bkz. Wolfson, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul 2001, 299 vd.

28 Binyamin Abrahamov, "al-Kâsım b. İbrâhim's Argument from Design", *Oriens*, c. XXIX-XXX, ss. 259-284, ss. 277-280.

29 Bu risale ilk olarak M. Guidi tarafından (*La lotta tra l'islam et il manicheismo*, Roma 1927) daha sonra Hanefi Abdullah tarafından neşredilmiştir. Hanefi Abdullah, neşrinin başına Seneviyye ve Mecûsilerden bahsettiği geniş bir Giriş koymuştur. Bundan dolayı da çalışmasının ismini *Nakdu'l-Müslimîn li's-Seneviyye ve'l-Mecûs mea'r-redd alâ ibni'l-Mukaffâ* (Dâru'l-Âfâk'l-Arabîyye, Kahire 2000) koymuştur.

ilah anlayışını çürütür. Ayrıca risalede, Allah'ın birliği, adaleti, mekândan münezzehe oluşu, insanlara zulmetmeyeceği, İbnü'l-Mukaffâ'nın Hz. Peygamber ve Kur'an'a yönelik eleştirilerini ele alır.

5. *er-Redd ale'n-Nasâra* (ss. 387-442)³⁰: Kâsım Ressî burada, Hıristiyan mezhepleri olan Bizantiler, Nesturiler ve Ya'kubiler tarafından kabul edilen teslis öğretisini eleştirir. Allah'ın bir olduğunu, hiçbir şeye benzemediğini, doğmadığı ve doğrulmadığını, Hz. İsa'nın ilah değil beşer olduğunu ispata girişir.

Teslis öğretilerine karşı delillendirmesi çerçevesinde vücuda getirilen her şeyin vücuda getirene (babasına) benzeyeceğini ve bir şeyin parçasının onun kaynağının sahip olduğu şeye sahip olması gerektiğini ifade eder. Ona göre Oğulun, zat ve sıfatlarda ilah olan Baba'ya benzemesi gerekir. Bu durumda sıfatlarında eşit olan iki kadim ilah olurdu. Bu durum tasavvur olunamaz. Aynı zamanda eğer ilah bir oğula sahip olursa o zaman oğul muhdes olur. Kâsım, eğer İsa ilah olursa annesinin de ilah olacağını, zira annesinin özde ona benzediğini tartışır. Ancak hiç bir Hıristiyan'ın, İsa'nın ilah olduğunu iddia ettikleri gibi İsa'nın annesinin ilah olduğunu öne sürmediğini, onun bir insan olduğunu söylediklerini belirtir. Sonra annesi bir insan olduğuna göre İsa'nın tabiatının da ona benzeyeceğini, ayrıca bütün insanların İsa'nın bir insan gibi davrandığını kabul ettiklerini ifade eder. Daha sonra Kâsım, İsa'nın ancak bir insan olduğuna işaret eden Kur'an ayetlerini de aktarır.³¹

6. *Kitâbu'l-müsterşid* (ss. 443-496)³²: Bu kitapta yazar, bazı Kur'an ayetlerine dayanılarak öne sürülen bazı teşbih ve tescim anlayışlarını ele alıp çürütür. Bu risalede, Kur'an'daki teşbihî ifadeleri Mu'tezililer gibi teşbihi çağrıştırmayacak şekilde yorumlar.

7. *er-Redd ale'l-Mücbire* (ss. 497-511)³³: Bu risalede cebrî görüşler eleştirilir ve cebrî anlayışı destekler gibi anlaşılan ayetler yorumlanır. İnsanların fillerinin kaynağı, Allah'ın insanların önceden nereye gideceğini (cennet-cehennem) belirlemediği, yapabilme kudreti verdiği kimseleri sorumlu tuttuğu gibi konular ele alınır.

30 Bu kitap ilk olarak I Di Matteo tarafından ["Confutazione contro i Cristiani dello Zaidita al-Qâsim b. İbrâhîm", *Rivista degli Studi Orientali*, IX (1921-1923), ss. 301-364], daha sonra İmam Hanefî Abdullah tarafından (*er-Redd ale'n-Nasârâ*, Dâru'l-Âfâk'l-Arabîyye, Kahire 2000) neşredilmiştir.

31 *er-Redd ale'n-Nasârâ*, (*Mecmû*, I, içinde) 390-4.

32 Kitap daha önce, İngilizce çevirisi, Giriş ve notlarla Binyamin Abrahamov tarafından (*Anthropomorphism & Interpretation of the Qur'ân in the Theology of al-Qâsim bin İbrâhîm Kitâb al-Mustarshid*, tahk. Binyamin Abrahamov, E.J.Brill, Leiden-New York-Köln 1996) daha sonra İmam Hanefî Abdullah tarafından (*el-Müsterşid alâ mezâimu'l-Müşebbihe ve'l-Mücessime*, Dâru'l-Âfâk'l-Arabîyye, Kahire 2000) neşredilmiştir.

33 Bu risale daha önce Muhammed İmârâ tarafından neşredilmiştir. Bkz. *Kitâbu'r-Redd ale'l-Mücbire*, (*Resâilu'l-Adl ve't-tevhid*, I-II, tahk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl 1971, içerisinde) c. I, ss. 143-156.

8. er-Redd ale'r-Râfida (ss. 513-530)³⁴: İmametle ilgili olarak Rafizîlerin görüşlerinin çürütülmesini konu alır. Bu bağlamda Hişam b. el-Hakem ve Hişam b. Sâlim'in görüşlerini eleştirir.

9. er-Redd ale'r-Ravâfid min ehli'l-Gulüvv (ss. 531-580): Kâsım Ressî burada, Şiîliği iddia edenlerin on üç gruba ayrıldığını, bunlardan on ikisinin Cehennemde olup, onlara Râfida denildiğini ifade eder. Sonra bu grupların isim ve görüşlerini zikreder. Burada Kâsım Ressî, "Râfida" ismini genel olarak Zeydiyye dışındaki Şiîler için aşağılayıcı bir tabir olarak kullanıyor gibi gözükür.

10. el-Adl ve't-tevhîd (ss. 581-628)³⁵: Allah'ın birliği, adaleti, insanların sorumluluğu, istitâa, Mürcie'nin görüşlerinin reddi, rû'yetin mümkün olmadığı, halku'l-Kur'an, teşbihin reddi, fâsık ve tövbe gibi konular üzerinde durur.

11. Usûlü'l-adl ve't-tevhîd (ss. 629-634)³⁶: Burada Allah'a ibadetin, Allah'ı bilme, razı olduğu ve olmadığı hususları bilme ve razı olduğu şeyleri yapıp, razı olmadıklarından kaçınmak tarzında üç şeklinin olduğunu belirtir. Allah'ın kullarına delillerinin akıl, kitap ve resul olmak üzere üç esas şeklinde olduğunu, bunlardan sonra da icmanın geldiğini ifade eder ve bunları açıklar. Ayrıca teşbihe karşı dikkatli olunmasını ister.

12. Cevâbu mes'eletin li raculeyni min ehl-i Taberistân (ss. 635-643)³⁷: Ubeydullah b. Sehl ve Hişam b. el-Müsennâ isimli iki Taberistanlının, Allah'ın bilinmesi, zatı yani birliği, sıfatları, sıfatlarından ihtilaf edilen hususlar gibi konularda sordukları sorulara Kâsım Ressî'nin verdiği cevapları içerir. Allah'ı bilme hususunda aklın hiçbir mazereti olamayacağını ifade eder.

13. Fusûl fi't-tevhîd (ss. 645-654)³⁸: Zeydiyye içinde ilk olarak Kâsım Ressî'de görülen "beş usûl", mükelleflerin Allah'ı, birliğini, adaletini bilmeleleri, teşbihten kaçınmalarının gerekliliğinden ve usûliddinden on sekiz esastan bahseder.

14. Tefsîru'l-arş ve'l-kürsî (ss. 655-685): Kâsım Ressî bu risalede, Allah'ın arşa istivâ ettiğini ifade eden Kur'an ayetlerini (A'râf 54/7, Yunus 10/3, Ra'd 13/2, Tâhâ 20/5, Furkan 25/59, Secde 32/4) ve Allah'ın arşının gökyüzü ve yeryüzünü kapsadığını ifade eden ayeti (Bakara 2/255) izah et-

34 Bu makale, İmam Hanefî Abdullah tarafından (*er-Redd ale'r-Râfida*, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabîyye, Kahire 2000) neşredilmiştir.

35 Daha önce Muhammed İmârâ tarafından neşredilmiştir. Bkz. *Resâilu'l-Adl ve't-tevhîd*, I-II, tahk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl 1971, içerisinde c. I, ss. 101-140.

36 Bu risale de daha önce Muhammed İmârâ tarafından neşredilmiştir. Bkz. *Resâilu'l-Adl ve't-tevhîd*, I-II, tahk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl 1971, içerisinde c. I, ss. 95-100.

37 Risale daha önce Binyamin Abrahamov tarafından dört yazmaya dayanılarak tahkik edilmiş, İngilizce çevirisi ve notlarla birlikte yayımlanmıştır. Bkz. Binyamin Abrahamov, "The Tabaristânîs' Question Edition and annotated translation of one of al-Kâsım ibn İbrâhîm's Epistles", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 11 (Jerusalem 1988), ss. 16-54. Arapça metin ss. 48-54.

38 Daha önce Muhammed İmârâ tarafından yayımlanmıştır. Bkz. *Resâilu'l-Adl ve't-tevhîd*, I-II, tahk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl 1971, içerisinde c. I, ss. 142-159.

mektedir. O, bu ayetleri, Mu'tezile gibi mecazi olarak değerlendirir. Arş, kürsi ve istivâ kavramlarının anlamlarını açıklar.

Kâsım Ressî'nin *Mecmûu*'nun birinci cildi bu risale ile son bulmakta, ikinci ciltte ise şu eserleri yer almaktadır:

15. *Medîhu'l-Kur'âni'l-kebir* (ss. 5-28): Kâsım burada, Kur'an'ın anlamlı, sarıh ve şümullü karakterini vurgular; çelişki içermediğini, inananlara rehber olduğunu belirtir; Kur'an'dan bir kısmının kaybolması iddiasını eleştirir; Kur'an'ın i'cazının, muhteva ve şekil bütünlüğünde olduğunu ifade eder.

16. *Medîhu'l-Kur'âni's-sağîr* (ss. 29-39): Kur'an tefsirine giriş niteliğindeki bu risalede, Kur'an'ı anlamamanın anahtarının Arap dili olduğunu ve tefsir faaliyetinde öncelikle Arap diline dayanılması gerektiğini vurgular. Zalim idarecileri desteklemek için Kur'an'ın anlamını çarpıtan tefsircilerin aksine Kur'an'ı Allah'ın muradına göre tefsir edeceğini söyler; Kur'an'a ilişkin imamın vasiyetini zikreder.

17. *en-Nâsih ve'l-mensûh* (ss. 41-66): Burada yazar, nâsih, mensûh, mübeddil kavramları üzerinde durur. Bunların, Kur'an'daki ayetlerin bir kısmını iptal ve inkâr olmayıp, değişiklik, tamamlama ve açıklama olduğunu belirtir. Neshin kısımlarını anlatır. Muhkem ve müteşâbih kavramlarını açıklar. Şeytanın Kur'an'a herhangi bir şey sokmasının mümkün olmadığını ifade eder. Bu bağlamda Garanik hadisesini ele alır.

18. *Tefsîru'l-Kur'ân* (ss. 67-129): Bu kitabında Fatıha Suresinden sonra Nâs Suresinden Şems Suresine kadar olan sureler ile Abese ve Nâziât surelerinde geçen ayetleri tefsir eder.

19. *Tesbîtu'l-imâme* (ss. 131-166): Kâsım Ressî burada, imâmetin gerekli ve zorunlu oluşu, imâmete delil, imamın sıfatları ve nasıl imam olunacağı gibi konuları ele alır ve bu bağlamda pek çok ayet aktarır.

20. *el-İmâme* (ss. 167-193): Burada Hz. Peygamber'den sonra imamın Hz. Ali olacağı ifade edilir. Buna ilişkin Kitap ve Sünnetten deliller getirilir. Ondan sonra Hz. Hasan ve Hüseyin'in imam olduğu belirtilir.

21. *el-İmâme* (ss. 195-216): İmâmet hususunda Hz. Ebubekir'i öne geçirenlerin ileri sürebilecekleri, nasla atama, sıfatlarına işaret, şura ile atama gibi muhtemel gerekçeleri onların ağzından sorar ve sonra da yine kendisi cevaplayarak bu şekilde Hz. Ebû Bekir'in imâmetini geçersiz kılar. Ardından Ömer ve Osman'ın imâmeti hususunda öne sürülebilecek gerekçeleri çürütür. Hz. Ali'nin imâmetini, imâmetin Ehl-i Beytte olduğunu ve imamın niteliklerini ifade eder. Bu bağlamda vasiyet konusuna inceler.

22. *İmâmetü Ali b. Ebî Tâlib* (ss. 217-222): Hz. Ali'nin sahabenin en üstünü olduğu, Hz. Peygamberden sonra imamete onun getirilmesi gerektiği,

onun imametinin Allah'tan gelen bir farz olup olmadığı ve Hz. Ali'yi kötöleyen/küfreden kimsenin durumu gibi konuları ele alır.

23. el-Katı ve'l-kıtâl (ss. 223-237): Öldürme ve savaşı gerektiren durumlar, kanıyla mahi helal olan kimseler ve onlarla ilişkilerin nasıl olması gerektiği hakkında sorulan soruya cevapları içerir. Nifak ve münafık kavramları üzerinde durulur. Ele alınan konuları temellendirmek için pek çok ayet aktarılır. Ayrıca burada bir mü'minin, yanlışlıkla sapkın anlayışlara kapılmaması ve bundan dolayı Allah'a şirk koşmaması için sapkın görüşleri bilmesi gerektiği ifade edilir.

24. el-Hicretu li'z-zâlimîn (ss. 239-290): Kâsım Ressî, çok önem verdiği adil olmayan insanlardan uzaklaşma konusuna ise bu uzun risaleyi tahsis eder. O burada, Allah dostlarının nitelikleri, zalimlerle ve Allah düşmanlarıyla yakınlıktan uzak durulması, hicretin imanın şartı olduğu, peygamberlerin hicretleri, daha önceki inananlardan hicret edenler gibi konular üzerinde durur.

25. el-Meknûn (ss. 291-330): Burada, Allah'ı birleme, amellerin faziletleri, hikmet sahibi, gafil ve ahmak kimselerin nitelikleri, nefis murakabesi, insan türleri, güzel ahlak, ahlakî kurallar, siyasi öğütler, yalan, kibir ve kanaat gibi kavramlar incelenir.

26. Siyâsetü'n-nefs (ss. 531-360): Kâsım'ın zâhitlik yönü bu eserde öne çıkar. Burada, insanın mağrur oluşu, nefis, sabr, takva, tefekkür, ölüm, dinin özü, tövbe, dünyayı ve ahireti talep eden kimsenin misali, nefis ve hevaya karşı dikkat edilmesi, ihlas konuları üzerinde durulur.

27. el-Âlim ve'l-vâfid (ss. 361-473): Burada soru cevap tarzında Allah'ı bilme, nefis, din, dünya, ahiret, Cennet-Cehennem, filozofların bilgileri, iman, İslam, irfan mertebeleri, hikmet ve rahmet delilleri, münâcât, imanın unsurları, vera, nefsin cihadı, gafiller arasındaki mü'min, helak olan kimse, tevâzu, nefis muhasebesi, namaz, Allah'ın murakabesi, infak ve cimrilik, tövbe ve mütevekkililik gibi konular açıklanır.

28. İzâtun bâliğa (ss. 475-489): Bu risalede, dünyanın aldatıcı bir yer olduğu, lezzetlerinin ve dünyanın kendisinin geçici bir yer olduğu, mutluluklarını hüzünlerin takip ettiği gibi hususlardan bahsedilerek nefsin söz konusu hususlara meyletmemesi için uyarılarda bulunulur ve öğütler verilir. Ölüm ve ondan kurtulan kimsenin olmadığı hatırlatılır. Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, onun emir ve yasaklarına ve bu hususlara riayet etmeye davet edenlere uymak gerektiği zikredilir ve bu hususlara ilişkin ayetler aktarılır.

29. et-Tahâre (ss. 495-518): Kâsım Ressî'nin ilim, İslam, Müslüman ve mü'minin zalimlerin idaresine yardımdan kaçınmasına ilişkin kısa bir risale-

sinden³⁹ sonra fikhî bir konu olan taharetin ele alındığı bu risale gelir. Burada abdest, suyun ve mekanın temizliğinin nasıl anlaşılacağı, cünüblükte, hayız ve nifas halinde gusül, namaz kılanın elbisesi, ihtilam olma, çalıntı suyla abdestin olmayacağı, hamilenin durumu, kan aldırma ve burun kanamasından sonra abdest almanın gerekli olduğu, teyemmüm, uyku ve sarhoşluğun abdesti bozacağı gibi hususlardan bahsedilir.

30. *Salâtu'l-yeum ve leyle* (ss. 519-550): Burada mükellefler için akli vaciplerin ilkinin Allah'ın birlemek olduğu, şer'î vaciplerin ilkinin de namaz olduğu ifade edilir ve açıklanır. Sonra namazın anlamı açıklanır. Yine namazın eksik ve fazla olmaksızın beş vakit olduğu ifade edilir ve namaz vakitleri açıklanır. Sonra taharet, teyemmüm, abdest konularına değinilir, başın ve ayakların meshi ele alınır. Abdes ve namazda okunacak ezkâr ve dualar, namazda huşû ve sükûn halinde olma, imam olmanın şartları ve namazın kısaltılması ele alınır.

31. *Mesâilu'l-Kâsım* (ss. 551-663): Burada Muhammed b. el-Kâsım'ın babası Kâsım Ressî'ye başta fikhî, kelâmî, tarihi hususlar ve bazı Kur'an ayetlerinin yorumu olmak üzere çeşitli konularda sorduğu sorulara verdiği cevaplar yer alır.

Fıkıhla ilgili olarak; namazda uyumak, namaz safında tek başına durmak, Allah'a hürmet olsun diye Cuma günü çalışmamak, namazdan sonra teşrik tekbirlerinin getirilmesi gereken günlerde bu tekbirlerin kadınlara da farz olup olmadığı, secde ayeti okunduğunda secde etmek, hırsızlık ve tehlikenin olduğu yollarda namaz, Kur'an'ın okunma şekli, Kur'an öğreten hocaların ücreti, namazları birleştirme, ayakları mesh, insanlara sihir öğretme, diyet, talak, ölen birinin namazının kazası, hums, ridde ehlinin durumu, doğum kontrolü, bir mevlânın Arap bir kadınla evlenmesi, hac ve umrede telbiye, içki, boşanma olmaksızın kadını kocasına haram kılan durumlar gibi muhtelif hususlarda oğlu Muhammed'in sorduğu sorulara Kâsım'ın verdiği cevapları içerir.⁴⁰

Muhammed, babası Kâsım'a tarihi bilgi olarak; "Hz. Ali'nin, kızını Hz. Ömer'le evlendirip evlendirmedeğini" sorar.⁴¹

Kelamla ilgili olarak; akıl, Hz. Peygamberin vasîsi, Hz. Ali'ye velâyet, imâmın nasıl bilineceği, iyilik ve kötülüğün Allah'tan olup-olmadığı, istitâa, Hz. Ali'nin imâmeti, savaşlarında Hz. Ali'nin yanında olmayanların durumu, itretin kim olduğu, cehenneme girenin orada ebedi kalıp-kalmayacağı, va'd-va'id, sekaleyn hadisi, ehl-i beytin faziletine dair hadisler, muhkem-müteşâbih,

39 el-Kâsım er-Ressî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*'i-İmâm el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî, II, ss. 492-494.

40 el-Kâsım er-Ressî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, II, 553-559, 564, 569, 573-575, 626-7, 632-3, 642-3, 647-9, 663.

41 el-Kâsım er-Ressî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, II, 559-560.

ecel, hidayet ve saptırma, Kur'an'da artma ve eksilme, kalplerin mühürlenmesi, ulu'l-emr, Müşebbihe'nin kestiğinin yenmesi, imâmet, Hz. Ali'ye vasiyet, rû'yet, kürsî, hayır ve şer, fasık ve onlarla ilişki, din, iman, İslam, imanda istisna, şüphe imamın nitelikleri, ruh gibi çeşitli konularda Muhammed'in babası Kâsım Ressî'ye sorduğu sorulara verdiği cevapları içerir. Ayrıca bu konuların bir kısmına ilişkin çeşitli Kur'ân ayetlerini yorumlar.⁴²

Sonuç

Taberistan ve Yemen Zeydî devletlerinin teorik alt yapısının hazırlanması, günümüz Yemen Zeydîlerinin mezhebî anlayışlarının şekillenip gelişmesinde Yemen Zeydî Devleti'nin kurucusu Yahya b. el-Hüseyin (ö. 298/911)'in dedesi Kâsım b. İbrâhi er-Ressî (ö. 246/860)'nin çok önemli bir yeri vardır. Nitekim onun geliştirmiş olduğu mezhep esasları, bazı değişikliklerle birlikte günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Görüşleri kendisinden sonraki Zeydîler arasında etkili olmuş, fikirlerine günümüze kadar referansta bulunmuştur. Bu çerçevede Kâsım Ressî'nin günümüze kadar ulaşan kitap ve makalelerinden oluşan *Mecmûu Kütüb ve Resâil* adlı eser, Zeydiyye mezhebînin inanç esaslarının teşekkül ve gelişim süreci, yazarın yaşadığı dönemdeki kelamî tartışmalar, entelektüel birikim ve benzeri hususları ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Diğer taraftan Zeydîlerin günümüze kadar ulaşmış ilk kaynak eserlerinden olması yönünden de ayrı bir öneme sahiptir. Dolayısıyla Zeydiyye mezhebî ve kelamının teşekkül ve gelişim süreci, Kâsım Ressî'nin fikirlerinin kendisinden sonraki Zeydîler üzerindeki etkileri üzerine yapılacak çalışmalarda onun risalelerinden oluşan bu eser vazgeçilmez konumdadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Mahmud Subhî, *Fî İlmi'l-Kelam*, I-III, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1991.
- Ali Abdulkerim Fudayl Şerefuddîn, *ez-Zeydiyye; nazariyye ve tatbîk*, Amman 1985.
- Binyamin Abrahamov, "al-Kâsım b. İbrâhim's Argument from Design", *Oriens*, c. XXIX-XXX, ss. 259-284.
- Binyamin Abrahamov, "al-Kâsım ibn İbrâhim's Argument from Design" *Oriens*, c. 29-30, Leiden 1986, 259-284.
- Binyamin Abrahamov, "al-Kâsım ibn İbrâhim's Theory of the Imamate", *Arabica*, XXXIV, (1987), 80-105.
- Binyamin Abrahamov, *The Theological Epistles of al-Kâsım ibn İbrâhim*, (Basılmamış Doktora tezi-İbranice) Tel Aviv University 1981.
- E. Griffini, "Lista dei mss. Arabi n. F. Della Bibl. Ambrossiana di Milano", *RSO* VIII, 605-6.

42 el-Kâsım er-Ressî, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, II, 560-663.

- Ebû Abdullah Nûruddîn Hamîdân b. Yahya Hamîdân el-Hasenî, *Mecmûu's-Seyyid el-Îmâm Ebî Abdullah Nûriddîn Hamîdân b. Yahya Hamîdân el-Hasenî*, Abdüsselâm Abbâs el-Vecîh'in hususi kütüphanesinde bulunan yazmanın fotokopisi, v. 1-300.
- Ebû Muhammed Kâsım b. İbrâhîm, b. İsmail er-Ressî (246/860), *al-Kâsım b. İbrâhîm on The Proof of God's Existence Kitâb ed-Delîl el-Kebîr* (İngilizce çevirisiyle birlikte), Giriş ve notlarla İngilizce'ye Çev. Binyamin Abrahamov, E. J. Brill, 1990.
- Ebû Tâlib Nâtık bi'l-Hakk Yahya b. el-Hüseyn b. Hârun el-Hârûnî el-Hasenî (424/1033), *el-İfâde fî târihi eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Muhammed Yahya Salim İzân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, Sa'de 1417/1996.
- Ebû'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. el-Hasan b. İbrahim b. Muhammed b. Süleyman b. Davud b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hasenî (353/964), *el-Mesâbih*, thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Havsî, Müessesetü'l-Îmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1422/2002.
- el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâil b. İbrâhîm b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (246/860), *Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-Îmâm el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî*, I-II, tahk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1422/2001.
-, *Anthropomorphism & Interpretation of the Qur'ân in The Theology of al-Qâsim ibn İbrâhîm Kitâb al-Mustarshîd*, (İngilizce çevirisi Giriş ve notlarla birlikte) thk. Binyamin Abrahamov, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln 1996.
-, *Mes'ele't-Taberiyyeyn*, "The Tabaristânis' Question", İngilizce çevirisi ve notlarla birlikte thk. Binyamin Abrahamov, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XI (1988), 16-54.
-, *ed-Delîlû'l-kebir fî'r-redd ale'z-zanâdika ve'l-mülhidîn ve yelîhi'r-redd ale'l-mülhid ve münazara*, tahk. İmam Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.
-, *el-Müstersîd alâ mezâimu'l-Müşebbihe ve'l-Mücessime*, thk. İmam Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.
-, *er-Redd ale'n-Nasârâ*, thk. İmam Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.
-, *er-Redd ale'r-Râfida*, thk. İmam Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kahire 2000.
-, *Kitâbu'r-Redd ale'l-Mücbire*, (*Resâilu'l-Adl ve't-tevhîd*, I-II, tahk. Muhammed İmârâ, Dâru'l-Hilâl 1971, içerisinde) c. I, ss. 143-156.
- el-Murtazâ li Dinillâh Muhammed b. el-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî (310/922), *Kitâbu'l-Usûl*, thk. Abdullah b. Hammûd el-Izzî, Müessesetü'l-Îmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Sa'de-Ammân 1421/2001.
- Hâdî ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî (298/910), *Kitâbu Usûli'd-Dîn akâdetü ehli'l-beyti't-tâhirîn*, (amlf, Mecmûatu resâil-i Hâdî ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyn, Menşûrâtu Ehli'l-Beyt li'd-Dirâseti'l-İslamiyye, Sa'de 2001, içinde) 191-6.
- I. Di Matteo, "Confutazione contro i Cristiani dello Zaidita al-Qâsim b. İbrâhîm", *Rivista degli Studi Orientali*, IX (1921-1923), ss. 301-364.
- Kâsım b. Muhammed (1029/1620), *Kitâbu'l-Esas li akâidi'l-ekyâs*, thk. , İsa Doğan, Samsun 1998.

- M. Guidi, *La lotta tra l'islam et il manicheismo*, Roma 1927.
- Mehmet Ümit, "el-Hâdi ile'l-Hak ve Usûlü'd-Dîn Adlı Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/2, VI/12, 119-141.
- Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım Ressî*, Doktora tezi, AÜSBE, 2003.
- Resul Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, Ahenk Yayıncılık, Van 2008.
- Wilferd Madelung, "al-Rassî al-Kâsım b. İbrâhîm", *EI(2)*, Leiden 1994, c. VIII, s. 453.
- Wilferd Madelung, "Qâsim ibn İbrâhîm and Christian Theology", *ARAM*, (1991) vol. III:1-2, 35-44.
- Wilferd Madelung, "Qâsim ibn İbrâhîm and Mu'tazilism", *On Both Sides of al-Mandab: Ethiopian, South-Arabic and Islamic Studies*, vol. II (Stockholm 1989), 39-48.
- Wilferd Madelung, *Der Imâm al-Qâsim ibn İbrâhîm und Glaubenslehre der Zaiditen*, Berlin 1965.
- Wolfson, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul 2001.
- Yahya b. Hamza (749/1344), *el-Meâlimu'd-dîniyye fi'l-akâidi'l-İlâhiyye*, thk. Seyyid Muhtâr Muhammed Ahmed Haşâd, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 1988.